

Предраг ЛУТОВАЦ*

МОНАСТИРСКИ КОМПЛЕКС ЋЕЛИЈЕ

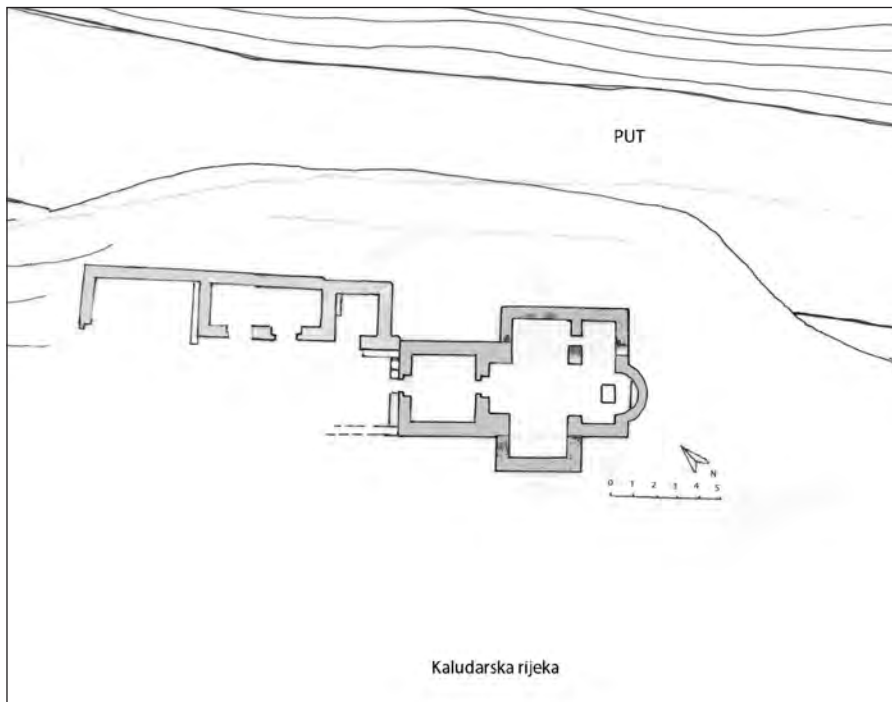
На десетак километара југоисточно од Берана, испод планине Мокре, у мањем проширењу Калударске ријеке, налази се село Калудра. Било је скоро неприступачно све до изградње пута Беране – Калудра, педесетих година двадесетог вијека.

»О овом селу нема спомена у нашим ранијим изворима, али народно предање и остаци, који још постоје, несумњиво свједоче о негдашњем животу овдје. Само име села напомиње да је ту некада било монашко обитавалиште. Насеље је иначе склонито и било подесно за усамљенички живот. У народу се предаје да је у дну села постојао у старини неки манастир, да су у њему и околну њега живјели калуђери и да је мјесто по томе добило име Калудра. Значајне су у овом погледу у Калудри Ћелије, тихи и заклоњени крај села, испод брда и стијена до Калударске Клисуре, гдје се стрмо спуштају косе од Равни, са лијеве стране, и Марашева брда са десне стране ријеке. Ту се на самој падини ових брда, на малој рјечној луци са десне стране, налазе разрушене зидине и хрпе поцрњелог и давно тесаног камена. Изнад ових развалина у стјеновитим странама налазе се пећине као удубљења са још очуваним траговима живота. То су по предању старе манастирске ћелоје, по којима је ово мјесто добило своје име. Ту је и црквина на чијем је мјесту, казују, била црква посвећена св. Луци. Отуда Калудрани Лучиндан држе као мјесну завјетину. Ту се окупља тога дана сабор и служи се литурђија.¹

Мноштво урушеног камена и обрађене сиге мјештани су дјелимично изравњали а постављањем дрвеног крста формирали »култно мјесто« око којег се традиционално окупљао сабор о Лучиндану. И поред

* Аутор је археолог у Полимском музеју Беране.

¹ Др Р.Ј. Вешовић, *Племе Васојевићи*, Сарајево 1935, стр. 168,169.

Ћелије – ситуациони план манастирског комплекса

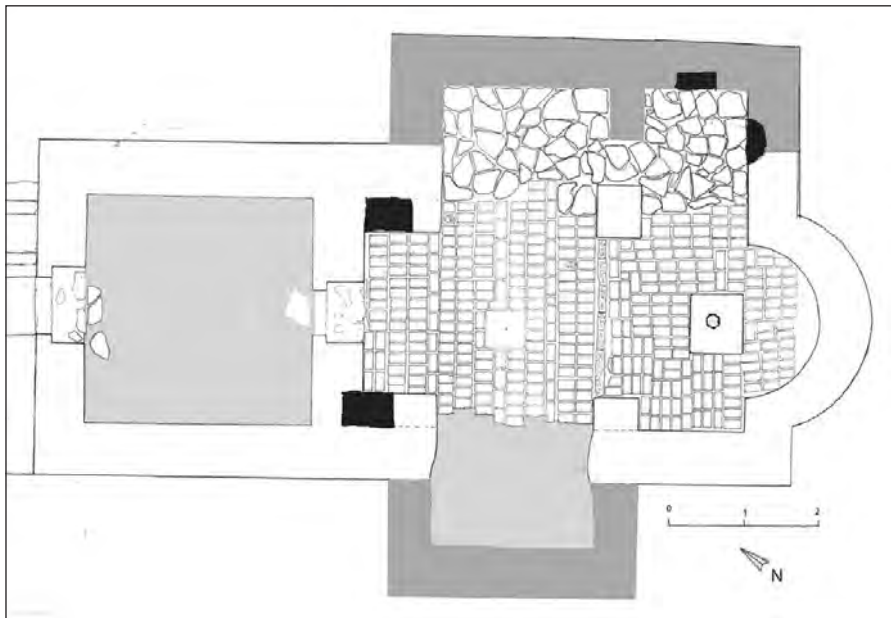
тога што се нису уочавали трагови зидова јасно је било да се ради о сакралном објекту чији облик и величину нијесмо могли дефинисати.

Током септембра 1991. године, Полимски музеј у Беранама, у сарадњи са Црквеним одбором села Калудре, предузима опсежна систематска археолошка истраживања на локалитету Ћелије. Археолошка истраживања су имала за циљ да се остаци цркве открију до нивоа подова и првобитног платоа, како би смо на основу откривених архитектонских остатака формирали документацију и створили предуслове за обнову овог манастира који је до тада био познат само из народних предања. Широком ископом, откривене су рушевине овог значајног и необичног манастирског комплекса.

Манастирски комплекс »Ћелије« чине остаци цркве св. Луке и конаци, непосредно призидани на западној страни, са јасно издвојеним грађевинским фазама.

Првобитно је подигнута једнобродна црква са апсидом на источној и истовремено зиданом припратом на западној страни. Укупна дужина цркве је 11,06 а ширина 4,40 метара. Унутрашњи простор наоса

(дужине 5 метара) је пиластрима подијељен на три неједнака травеја, од којих су источни и западни различитих димензија (1,40 и 0,40 м). Западни пиластри су продужени до зида ка припрати а њихова маса је разбијена изградњом правоугаоних ниша, сјеверно и јужно од улазних врата. Нише су започете на 1,10 метара од нивоа пода и приближно су истих димензија: 0,60 x 0,50 x 0,40м. Централни травеј је знатно шири и био је надвишен куполом, јер углови пиластара образују правилан квадратни простор димензија 2,00 x 2,00 метра. Скраћењем западног травеја кубе је помјерено ка улазу у наос и налази се ближе средишњем дијелу укупне дужине цркве. На западној страни налази се припрата дужине 3 метра. На овај начин црква је добила складније спољашње пропорције.

Ћелије – основа цркве Св. Луке са етапама градње

Зидови цркве, ширине 0,70 метара, рађени су, са два лица, од ломљеног притесаног камена слаганог у неправилне редове и спајаног кречним малтером са крупнијим рјечним агрегатом. У висину, зидови су сачувани 1,60 на сјеверној до 0,80 метара на јужној страни цркве. У наос цркве се улазило кроз врата ширине 0,85 метара која су нешто ужа од врата на западној страни припрате, чија је ширина 0,95 метара. Врата су рађена са доворотницима зиданим од сиге и притесаног камена и на обоје су сачувани прагови рађени од једног комада, правоугаоно клесаног, каменог блока.

Под наоса и олтарског простора прекривен је опеком, димензија: 24 x 12 x 3 цм. У централном травеју, на дијагоналама прислоњених пиластара, откривена је квадратна плоча амвона (димензија 0,50 x 0,50 м) рађена од каменог блока пешчара. Под припрате је био прекривен каменим плочама које су раније уклоњене па је на већем дијелу откривен набој од црвенкасте смонице на којој су нађени фрагменти живописа. Олтарски простор, од преосталог дијела наоса, био је одвојен иконоста-сом, поствљеним на правцу источних пиластара, са основом рађеном од притесаних блокова сиге који су откривени у нивоу пода.

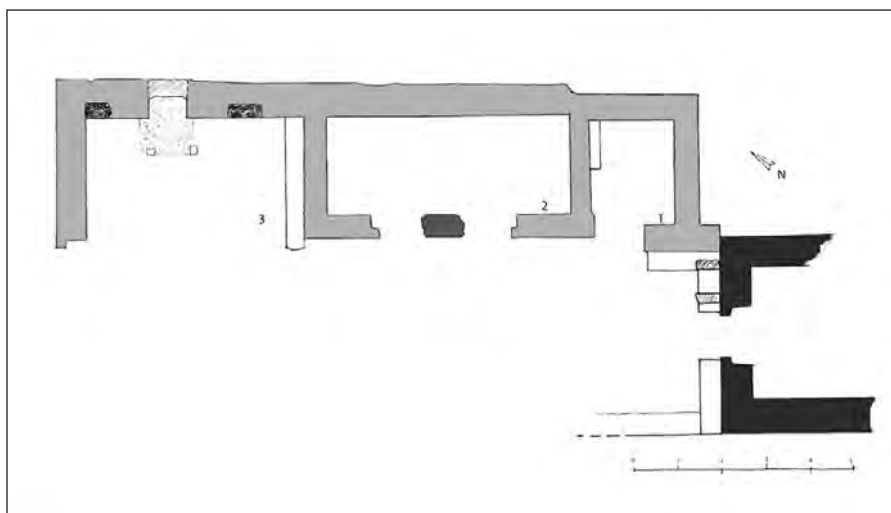
Олтарска апсида је споља и изнутра полукружна и релативно плитка а у њеној оси налазе се остаци олтарског стола, димензија 0,80 x 0,70 м, очуваног у висини од 0,90м. Олтарски сто је зидан од камена и тесане сиге са осмоугаоном јамом у централном дијелу која је служила за постављање светих мошти. Спољашње стране су малтерисане и осликане црвеном и црном бојом.

Црква је била засведена подужним полуобличастим сводом рађе-ним од клинасто обрађених блокова сиге на којима су нађени фрагмен-ти живописа. Од истог материјала је рађена и купола цркве.

У другој фази доградње, избијањем простора између прислоње-них пиластара, под кубетом, дозидани су певнички простори и проско-мидија а црква проширена на 7,47м. Из сјеверног певничког простора, кроз врата ширине 0,60 метара, улазило се у проскомидију и олтарски простор. За чување сакралних предмета, у зидовима проскомидије уграђене су двије нише, правоугаона на сјеверном и полукружна на источном зиду. Подови у певницама и проскомидији рађени су од неправилних камених плоча постављених у нивоу са подом наоса. У јужном певничком простору откривен је већи фрагмент живописа, тачније со-кла, са представом палмета у црној боји. Нешто фрагмената живописа очувано је на зиду ђаконикона. У слоју кречног малтера (дебљине 0,10 до 0,15м), који се налазио непосредно над подом наоса, нађено је мно-штво фрагмената фреско декорације од којих су у току рада на цркви већи пажљиво подизани и издвајани. Истовремено или нешто касније, дуж спољашњег лица зида припрате (лијево и десно од улаза), озидана је камена клупа трема,широка 0,50 м, с тим што је сјеверно од врата формирано посебно сједиште. Ово сједиште фланкирају фино обрађе-ни блокови сиге који су уједно и ослонци за руке.

У посљедњој грађевинској фази, од сјеверозападног угла цркве ка западу, изграђени су приземни дјелови конака у дужини од 14,70 мета-ра. Ширина откривених просторија је 3,5 метара па се са сигурношћу може претпоставити да се ради о дјелимично укопаним приземним про-сторијама над којим је постојао спрат рађен од лакших материјала, тзв.

»бондручне« конструкције. У прилог спратности конака иде и налаз мноштва гвоздених клинова, нађених у нивоу подова приземних просторија, и велика концентрација гари и угљенисаног дрвета. Конаци су сјеверним, подужним, дијелом укопани у косину брда па је очигледно да је спрат био ријешен попут сјеверног конака манастира Шудикова.² Нажалост, пробијањем трасе пута ови дјелови конака су оштећени. Приземни дјелови конака рађени су од крупнијег притесаног камена слаганог у неправилне редове спојене кречим малтером. Зидови су различитих ширина које варирају од 0,50 до 0,65 м. Идући од цркве ка западу откривене су три просторије (обилежене арапским бројевима на цртежу).

Ћелије – остаци конака

Просторија 1 се налази уз сјеверозападни угао цркве, димензија 2,30 x 1,85 метара. Дјелимично одступа од правца пружања зидова преосталог конака, што је вјероватно условљено укопавањем ка падини брда. Зидови просторије су сачувани до висине од 0,90 на сјеверној до 0,30 метара на јужној страни. Дуж западног зида просторије, од сјеверозападног угла ка вратима, пружа се банак дуг 0,95м, ширине 0,20 и висине 0,30 м. У просторију се улазило кроз врата без довратника, ширине 1,00 метар. Треба истаћи да је јужни зид просторије шири за 0,10м од њених преосталих зидова а да је изградњом каменог сједишта дуж његове спољашње стране негирано посебно изграђено сједиште испред

² П. Лутовац: *Комплекс манастира Шудикова*, Милешевски записи 6, Пријепоље 2005. године, стр. 94,95.

улаза у припрату. Наиме, камена клупа је ка западу продужена за 1,77м, на истој је висини као и она дуж западног зида припрате али је, условљена посебним сједиштем, ужа за 0,10м.

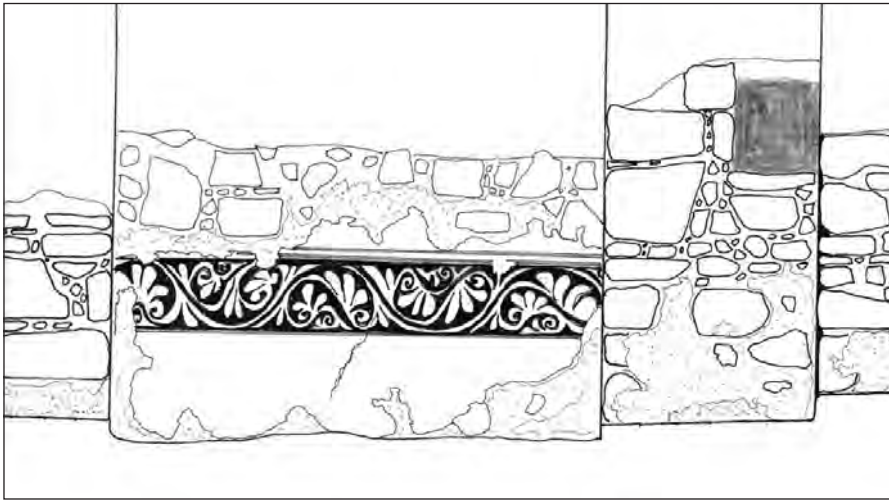
Просторија 2 се пружа у низу ка западу, дуга је 5,60 метара а широка 2,10 метара. На основу доватника тесаних од сиге јасно је да се у њу улазило на двоја врата ширине 1 метар. Под просторије је рађен од набоја жуте глинасте земље а био је прекривен слојем угљенисаног дрвета и гвозденим клиновима. Нађено је нешто фрагмената црепуља и лонаца грубе фактуре и фрагмената жуто глеђосане керамике. Може се претпоставити да се ради о магацинском простору или некој врсти оставе за храну.

Просторија 3 се налази на крајњем западном дијелу комплекса. Ка западу се пружа у дужину од 4,90 а према југу није дефинисана. На сјеверном зиду откривен је почетак лијевка димњака испред којег је формирано отворено огњиште фланкирано са два притесана облутка који га ограничавају ка унутрашњости просторије. Лијево и десно од димњака налазе се узидане нише или креденци за посуђе, док се дуж источног зида пружала озидана камена клупа. У ову просторију (кухињу) могло се ући са отворене источне стране и кроз врата у западном зиду, од којих је сачуван сјеверни доватник зидан од сиге. Јужни доватник, као и преостали дио западног и јужног зида, није сачуван, ни у темељима, тако да не знамо колико се просторија пружала ка југу. На основу дијела зида који се од југозападног угла пружао ка западу, можемо само претпоставити да је конак био широк око 7,00 метара и да је од трема цркве постојао унутрашњи ходник ка западним вратима. Нажалост, недостају јужне партије зидова па се може само претпоставити да је комплекс на јужној страни био затворен зидом који се пружао од југозападног угла цијелом дужином конака..

Унутар цркве, захваљујући чврстој подлози, откривен је слој фреско малтера из којег је издвојен завидан број фрагмената живописа.

Сачуване фрагменате живописа карактерише свез колорит и техника сликања која би могла припадати XVI вијеку. Треба напоменути да је у припрати нађен веома мали број фрагмената живописа са представама светитеља рађених сребрнастобијелом бојом на црвеној подлози. С обзиром на то да су слични ликовима светитеља који су нађени у наосу цркве сматрамо да се ради о припремним скицама и да живописање припрате није никада завршено.

На зидовима певница и на стубу олтара одржало се нешто живописа у приземним зонама. Посебну пажњу посвећујемо натпису откривеном на јужној страни олтарског стола.

Ћелије – осликани сокл у јужној пјевници

На кречном премазу олтарског стола, на 0,40м од пода, повучена је дебља црна линија ширине 0,04м. Црном бојом су обојени и углови олтара тако да линије формирају посебне оквире и поља од којих је дјелимично очувано западно и јужно, док су источно и сјеверно у потпуности оштећени. На предњој страни, црвеном бојом, је осликана представа Голготе од које је очуван фрагмент са степенастим брдом док је дио са крстом и монограмом оштећен. На јужној страни олтара налази се натпис на старословенском језику, рађен црном бојом:

Ћирилички натпис на остацима олтарског стуба распоређен је у пет редова исте ширине који се налазе унутар уоквиреног поља и два нешто краћа реда који се налазе испод доње хоризонталне линије оквира. Последњи ред је на око 20 цм. од нивоа пода. Текст је писан полууставним писмом ћирилице са елементима брзописа. Овакво мијешање устава и брзописа карактеристично је за XIV вијек.³ Међутим, мијешање појединих словних облика чак и у оквиру самог овог натписа као и сама слова упућују на закључак да је калударски запис настао крајем XIV и почетком XV вијека.

Текст гласи:

³ П. Ђорђевић: *Историја српске ћирилице*, Београд 1970, стр. 107.

*Дионисије, који у
свету цркву са братијом,
о Христе, учиних
општежитије (конак).
Ко би га срушио
нека је проклет од господа
Бога и ових
светих, амин*

Оно што карактерише и хронолошки опредељује калударки натпис је:

- употреба лигатуре »је« у ријечи Дионисије, али истовремено и отвореног »е« умјесто лигатуре (општежитије, да е проклет).

- Натпис садржи велики број скраћеница, искључиво код сакралних ријечи према уобичајеном начину, то су: ХЕ – Христе; Б-Бога; СТИХ – Светих и др.

- Правопис овога доба нема чврсто организовани нити устаљени систем, ипак термин »Тко« упућује на могућност да је аутор натписа био приморац какав је случај и у натпису манастира Св. Луке у Никшићкој Жупи из 15 вијека.

- У интитулацији се помиње име Дионисије, монашко име, како је то било уобичајено са свештеним лицима.

- Диспозицијом се прецизира да Дионисије са братијом сагради конак, док је санкција духовна – проклетство за прекршиоце од Бога и свих светих. На крају је вербална апрекација која се изражава ријечју – амин.⁴

При археолошким истраживањима у наосу цркве нађени су фрагменти лонаца са једном широком тракастом дршком која је украшена зарезима изведеним убадањем оштрим предметом. Нађен је и један мањи нож са полумесечастом оштрицом и тордираном дршком. Изненађује изузетно мали број фрагмената кухињске и трпезне керамике откривене у приземним просторијама конака. Осим једног фрагментованог лонца на чијем се дну налази пластична представа крста у кругу, нађено је нешто фрагментима црепуља и кухињских лонаца грубе фактуре.

⁴ Б. Шекуларец: *Натпис у цркви светог Луке у Калудри код Берана*, Слобода, Беране 1994. године.

Ћелије- озидани и осликани олтарски сто

На основу резултата спроведених археолошких истраживања, откритих архитектонских остатака, натписа на стубу олтара и дјелова живописа, могуће је изнијети само одређене хипотезе о времену подизања и живљења овог манастирског комплекса.

Првобитни манастирски храм припада типу једнобродних грађевина са кубетом и преграђеном припратом у западном дијелу. Тако уграђена припрата која је имала заједничку фасаду и кров са самом црквом типична је одлика рашких цркава.⁵ Наос цркве је са прислоњеним пиластрима подијељен на три неједнака травеја од којих је централни надвишен куполом. Скраћењем западног травеја кубе је помјерено ка средишњем дијелу укупне дужине цркве. Просторна подјела унутрашњости јасно указује на тежњу обраћања веће пажње спољашњој силиуети грађевине а не просторности њене унутрашње шупљине. Црква је, као што смо већ истакли, била засведена полуобличастим сводом и покривена кровним покривачем на двије воде. Својим изгледом и архитектонским рјешењем црква Св. Луке у Калудри подсећа на најраније задужбине рашке стилске групе, уз напомену да се манастир налази на скровитом мјесту, дјелимично уопан у падину брда, и да је вјероватно подигнут у вријеме непосредне опасности од Турака. У прилог овој тврдњи иде и сличност са црквом Св. Николе у манастиру Св. Арханђела – Призрен

⁵ А. Дероко: *Монументална и декоративна архитектура у средњевјековној Србији*, Београд 1962. Стр.56

(1343-1335.године) гдје је унутрашњи простор наоса и положај кубета готово идентичан са основом цркве Св. Луке.⁶ Унутрашња подјела простора цркве идентична је и са црквом Св. Спаса у Призрену, коју је саградио властелин Владојевић, око 1348. године.⁷

На основу оштећеног натписа на стубу олтара знамо да је монах Дионисије са братијом саградио конак манастира крајем XIV и почетком XV вијека. Шта се десило са овим манастиром током турских освајања Полимља и пада утврђења Бихор 1455. године,⁸ не постоје писани подаци али се може претпоставити да је порушен као и остали манастири и цркве на овом простору. У прилог ове претпоставке иде и чињеница да је у турском попису из 1485. године, када се Калудра по први пут помиње, овдје пописано свега 17 кућа,⁹ колико је било и 1582/83. године, у турском попису нахије Будимља.¹⁰

У посљедњој фази која се могла уочити на рушевинама цркве Св. Луке, дозидани су плитки певнички простори и ђаконикон. Овај градитељски захват, којим је једнобродни храм добио крстообразну основу, са ниско засведеним певничким трансептима, има блиских паралела – које као појава осликавају једно значајно раздобље у развоју српске сакралне архитектуре. На подручју Полимља непосредна аналогија уочава се на остацима цркве у Житину,¹¹ и цркве манастира Куманице, гдје су старијем једнобродном храму, током велике обнове датоване у другу половину XVI вијека, дограђене правоугаоне певнице.¹² Постоји и низ паралела са ширег подручја српских земаља гдје се током XVI –XVII вијека, а нарочито након обнове Пећке патријаршије, граде храмови по угледу на старије рашко градитељство. На основу стилских одлика остатака живописа који се очувао у доњим зонама са представом осликаног сокла и фрагмената подигнутих са пода наоса, може се претпоставити да је црква осликана крајем XVI или почетком XVII вијека. Наиме, готово идентичну сликану орнаментуку откривену у фрагментима на зидовима цркве Св. Тројице у Мајсторовини, на основу ћирилског натписа откривеног у дјеловима на зиду нише протезиса, В. Петковић датије у XVII вијек.¹³

⁶ Исто, 114.

⁷ Исто, 125,141.

⁸ К. Јиречек: *Историја Срба I*, Београд 1952,стр.381.

⁹ S. Pulahu: *Defteri I registrete saniakut te Skadres I vitit*, Tirana 1974, 89.

¹⁰ Пописни дефтер Скадарског санџака, Но. 16 из 1582/83.

¹¹ М.Поповић: Остаци манастирског комплекса у Житину, Милешевски записи бр. 6, Пријепоље 2005. године. стр. 87.

¹² Д.Поповић, М.Поповић: *Манастир Куманица на Лиму*, Београд 2004.

¹³ В. Петковић: *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950.179.

И поред тога што натпис на стубу олтара изградњу конака одређује у крај XIV и почетак XV вијека, сигурно је да су »Дионисијеви коначи«, заједно са црквом Св. Луке, уништени у турским освајањима Полимља средином XV вијека. Стога би с правом могли тврдити да су постојећи коначи изграђени у вријеме обнове манастира и доградње певничких простора на цркви, почетком XVII вијека.

Манастирски комплекс »Ћелије« вјероватно је уништен током 1738. године, када Турци уништавају и пале Шудиково¹⁴ и све цркве и насеља Полимља због учешћа ових крајева на страни Аустрије и Русије у борби против турске власти. Од тог времена манастир није обнављан али је уткан у легенде и народна предања овога краја.¹⁵

Почетком септембра 1991. године, завршена су археолошка истраживања манастирског комплекса »Ћелије«, на нивоу очуваних подова цркве Св. Луке и гробних обиљежја откривених дуж њене јужне фасаде. На сјеверној страни уклоњена је траса пута, која је ишла преко остатака цркве, и измјештена за око 10,00 метара дубље у падину Марашевог брда. Између цркве и пута подигнут је бетонски подзид, висине 4,00 и дужине од око 20,00 метара, који је зауставио даље помјерање земље и насталог клизишта.

Откривени дјелови живописа, очувани на зидовима певница и стубу олтара, конзерваторски су третирани и привремено заштићени. Живопис је опшивен а потом фиксиран, ињектирањем казеинске масе између зида и фреско малтера. Исти поступак примијењен је и на дијелу натписа, откривеном на стубу олтара, јер није било могуће да се скине са малтерне подлоге и пренесе у музеј. Фиксирањем ових фрагмената, облагањем ватом и израдом оплате (шалунга), покушали смо да ове дјелове живописа сачувамо од даљег пропадања. Очувани подови, зидови и оплате живописа потом су прекривени тер-папиром и слојем пијеска.

На основу формиране документације (архитектонских снимака основе цркве, изгледа и стања унутрашњих и спољашњих лица зидова) створени су услови на основу којих је Црквени одбор села Калудре могао да покрене поступак израде Главног пројекта за обнову цркве Св. Луке.

У више наврата, усљед недостатка средстава и подршке, Црквени одбор није успио да започне обнову, те је Полимски музеј у Беранама, 1998. године, покренуо поступак за заштиту и конзервацију манастирског комплекса »Ћелије«.

¹⁴ Љ. Стојановић: *Стари српски записи и натписи*, Књига II бр.2745.

¹⁵ Р. Вешовић, *Племе Васојевића*, Сарајево 1935, 169; Б. Лалевих – Протић, *Васојевићи у црногорско-турској граници*, Београд 1903, 9 ?

Телије – изглед цркве Св. Луке након уклањању земље и шута

Због честих уклањања постављене заштите, у вријеме службе о Лучиндану, и екстремних климатских услова, посебно у зимском периоду, дошло је до знатних оштећења на откривеним остацима грађевина. Сви заштићени дјелови живописа су отпали а партије зидова су, на појединим дјеловима, помјерене усљед круњења везивног материјала.

Прије конзерваторских радова било је неопходно уклонити нагомилани шут, очистити партије очуваних зидова и обезбиједити ваљану техничку и фото- документацију постојећег стања. На основу спроведене анализе утврдили смо да на појединим мјестима морамо извршити презиђивање оба лица зидова уклањањем два до три постојећа хоризонтална реда камених блокова. Уклањањем камених блокова до здравог везивног слоја и чврсте подлоге, извршено је презиђивање зидова и враћање већих камених блокова на старе позиције, уважавајући технику и начин зидања првобитних зидова цркве. За разлику од старијег везива, у новом малтеру коришћен је ситнији агрегат, креч и одређена количина бетона, у размјери: 6:3:2. Продужном малтеру додан је и »Полибет«, средство за спречавање продора влаге. Враћањем зидова у првобитно стање фиксирана су круништа свих зидова, али је било неопходно и надзиђивање постојећих партија са два до три реда у висину. На овај начин формирали смо неку врсту ојачаног круништа које би спријечило продор влаге унутар зидова и њихово оштећење и осипање. При надзиђивању круништа, постављена је оловна спојница (дебљине 5мм) која

одваја и наглашава старе партије зидова у односу на редове који су накнадно додати. За анастилозу зидова коришћен је камен, издвајан приликом археолошких ископавања манастирског комплекса, депонован у непосредној околини цркве.

Послије дефинисања круништа и постављања оловне спојнице, уклоњени су стари истрошени спојеви везива, до дубине од око 0,05м, а затим је извршено фуговање свих зидних површина утискивањем малтера дубље од нивоа лица камених блокова. На тај начин истакнута је техника зидања и спријечено сливање кишнице преко камених блокова зидова а њено кретање усмјерено углачаним фугама.

Конзерваторски радови су завршени чишћењем локалитета од ломљеног камена и осталог грађевинског материјала а подне површине заштићене наношењем слоја пијеска дебљине 0,20 м.

Ћелије – изглед зидова цркве Св. Луке после конзервације

Предузетим конзерваторским радовима спријечено је даље уништавање остатака цркве Св. Луке и дијела откривених зидова конака манастирског комплекса »Ћелије« у Калудри код Берана.